

IGEI KATEGÓRIÁK JELLEMZÉSE CHARACTERISTICS OF VERBAL CATEGORIES

BODNÁR ILDIKÓ*

„...A kategóriákkal és a kategorizációval kapcsolatos fő kérdés az, hogy vajon a jelenségek osztályai, azaz a kategóriák, amelyekhez a nyelvi kifejezések tartoznak, objektívan, azaz az embertől függetlenül léteznek-e, vagy azok az emberi elme termékei...”

Bańczerowski: Kategóriák, kategorizáció
és a szavak mögött rejlő világ
(Bańczerowski, 2002: 166)

Jelen írás, amely egy jóval terjedelmesebb, az igék témakörét sokoldalúan vizsgáló tanulmány része, az igei kategóriák három fontos csoportját mutatja be. Míg a hagyományos és a legáltalánosabban ismert igeidő, igemód, szám, személy és igenem grammatikai kategóriái az ókor óta ismertek voltak, az itt bemutatandó igeszemlélet vagy aspektus, továbbá az akcióminőség és a valencia csak később kerültek a figyelem előterébe, így kutatásuk máig sem fejeződött be, s a velük kapcsolatos ismereteink is egyre bővülnek. A hagyományos és az újabban felismert kategóriák sok vonatkozásban kapcsolódnak egymáshoz (aszpektus és igeidő, valencia és igenem, aspektus és akcióminőség kérdései). A dolgozat mindenekelőtt az újabban felismert kategóriák rendszerét és az említett kapcsolódásokat kívánja bemutatni, de röviden foglalkozik nyelvoktatási kérdésekkel is.

Kulcsszavak: aspektus és aspektualitás, oppozíciók az aspektusok körében, akcióminőségek tipológiája, a valencia, a vonzatszám és az argumentumstruktúra összefüggései

This study gives an outline of three important groups of verbal categories. It is part of a more detailed research dealing with investigation of verbs from various aspects. Although the traditional and most general grammatical categories like tense, mood, number, person and voice (types such as active, passive and causative have been well-known since ancient times, the aspect of verbs, Aktionsart as well as valency came to the fore only recently. The research of these properties of verbs has not been finished, our knowledge concerning aspect, Aktionsart and valency expands all the time. The traditional and the recently identified categories are in connection with each other (the questions concerning aspect and tense, aspect and Aktionsart, valency and voice). The study intends to describe the systems of categories recognised recently and the ways they combine with each other.

Key words: aspect and Aktionsart, opposition of aspects, typology of Aktionsart, valency, the relationships between the number of elements governed and the argument structure

* CSETNEKI SÁNDORNÉ DR. BODNÁR ILDIKÓ
egyetemi docens
Miskolci Egyetem BTK Modern Filológiai Intézet
Alkalmazott Nyelvészeti és Fordítástudományi Tanszék
3515 Miskolc-Egyetemváros
nyecseti@uni-miskolc.hu

Bevezetés

Az igék – mint a mondatok alapvető építőkövei – a grammatikai kutatások kezdetétől a figyelem középpontjában álltak. Jelentős lépés volt az ún. igei kategóriák felismerése, melyek közül egyesek már az ógörög grammatikákban megjelentek, mint az idő, a szám, a személy, továbbá a mód és az ún. igenem (*genus verbi*) kategóriái. Ez utóbbin belül történik utalás az igék tranzitív, illetve intranszítív, továbbá passzív és mediális voltára. Közülük a tárgyasság és a tárgyatlanság kategóriáinak a középkori nyelvtenak is nagy figyelmet szenteltek. Az eddig említetteket *hagyományos igei kategóriáknak* nevezem. Más kategóriákat viszont jóval később ismertek fel, s így kutatásuk is csak századok múlva, avagy éppen napjainkban indulhatott meg. Ez utóbbiakra az *újabban felismert igei kategóriák* közös névvel utalok. Körükbe tartozik az igeszemlélet vagy aspektus, az akcióminőség – közismert német elnevezéssel: Aktionsart –, továbbá a valencia. Mindezek csak az elmúlt másfél, két évszázadban kerültek a figyelem előterébe, s máig is aktívan kutatott részterületei az igék problematikájának.

A valencia kapcsán foglalkozunk még a vonzatok és a kázusszerepek előfordulásával – s főként a különböző idegen nyelvek oktatása során – a kontrasztivitás szerepével. Emellett szólnunk az igei kategóriáknak a magyar mint idegen nyelv tanításában játszott szerepéről is. Mivel a fentiekben említett hagyományos, illetve újabban felismert ige kategóriák messze nem merítik ki az összes lehetőséget az igei kategóriákat illetően, a továbbiak vizsgálata egy következő értekezés tárgya lehet. A nyelvi példák – köszönhetően elsősorban Fodor István *A világ nyelvei* című könyve szócikkeinek – gyakran származnak Európán kívüli nyelvek köréből (Fodor, 1999).

1. Az újabban felismert ige kategóriák története

Ha időrendben haladva kívánjuk bemutatni az újabban felismert igei kategóriákat, mindenképpen az *igeszemlélettel*, vagyis az *aspektussal* kell indítani a sort. Szerte Európában az 1820-as évekre tehetjük az aspektus fogalmának általános elterjedését. Az igeszemlélet kutatása az orosz nyelvészeti irodalomból indult ugyan, ám leginkább a német nyelvészek munkásságának köszönhetően vált ismertté. (Az aspektus részletes vizsgálatát találjuk többek között az alábbi munkákban: Jászay, 2000: 5–17; Kiefer, 1984; 2006; Pátrovics, 2000; Pete, 1985–86; Péter, 2008: 1–11.)

A második bemutatandó igei kategóriának, az *akcióminőségnek* a fogalmát a 19. század második felében kezdik gyakrabban használni. (Az *akcióminőség* korábbi magyar elnevezése *cselekvésmód* volt.) Ennek a kategóriának a kutatása a német nyelvészetben kezdődött, ám zömmel a szláv nyelvekhez kapcsolódott. Néhány, a kérdéssel foglalkozó szerző csak igen korlátozott számú akcióminőséget említ, az olyan kutatóknál viszont, akik a szláv igealakokat vizsgálva jutottak el a fogalomhoz, az akcióminőségek száma akár egy tucatnál többre is tehető! Egyes szerzőknél az akcióminőség és az aspektus fogalmai összemosódnak. A szakirodalom az aspektus szubjektív jellegével szemben sokszor kiemeli az akcióminőség objektív voltát.

Végül a *valencia* jellegzetesen a 20. század folyamán megjelenő igei kategória. Fogalmát az ötvenes években a francia Lucien Tesnière vezette be. Az elnevezést a kémiából kölcsönözte, ahol a valencia vegyértéket jelent. Egy-egy kémiai elem vegyértéke azt mutatja meg, hogy az adott elem hány hidrogénatom lekötésére képes. „Az igt is sajátos atom-

nak képzelhetjük el – írja Tesnière –, amely a vegyértékétől függően több vagy kevesebb aktánszt köt magához” (Tesnière, 1988: 250). Az igének ezt az aktánsokat megköti képességét nevezte el a francia nyelvész valenciának.

Bár a valencia kérdésére a későbbiekben részletesen visszatérek, már itt fontosnak tartom jelezni, hogy Tesnière munkásságának hazánkban is voltak követői. Megemlítem mindenekelőtt a Tesnière könyvét elsőnek bemutató Károly Sándor nevét (Károly, 1963: 161–186; a valenciáról még Károly, 1970: 62–63), továbbá Lévai Bélát, a Debreceni Egyetem egykori docensét, aki az elméletet számos előadásában népszerűsítette, sőt tovább is fejlesztette, amikor az igéhez kapcsolódó üres helyek meglétét az ige belső szerkezetében jelentkező jelentéshiánnyal, negatív szemantikai töltéssel magyarázta. Kiemelte, hogy az ige „szemantikai szempontból nem teljes, nem egész, vagyis más elemet, szerkezetet kell magához kötnie, hogy e kiegészítő elemekkel a jelentése teljessé válhasson” (Lévai, 2000: 44).

A valenciaelméletből kibontakozó *vonzatfogalom* nyelvtanítási jelentősége igen nagy. A német nyelvészetben a valenciának, még inkább azonban a vonzatnak a fogalmát Bühler nevével és 1936-os könyvével hozzák kapcsolatba, de a vonzatfogalom megjelenését és korai kutatását még ennél is előbből datálják (ld. Helbig–Schenkel, 1980: 12–13). A kötelező és nem kötelező bővítmények megkülönböztetését Helbig és Schenkel tevékenysége alapozta meg. A magyar szerzők közül a vonzatnak a nyelvtanításban játszott szerepét Budai László egyetemi tanár és tankönyvszerző támasztotta alá számos írásában; kiváló áttekintést ad a kérdéstről egyik legutóbbi könyve (Budai, 2006). Tevékenysége mindenekelőtt a középiskoláinkban dolgozó angoltanárok munkáját tette eredményesebbé.

Az ún. *kázusszerepekre* való utalás nem önálló grammatika kategória, mégsem hagyhatjuk említés nélkül. A generatív grammatikai kutatások második korszakától kezdve előtérbe kerül a szemantika, s a '60-as évek végére megszületik Fillmore *esetelmélete*. Ennek keretében az aktánsok különféle szemantikai szerepek: ágensi (*Agent*), pátiensi (*Patient*), cél (*Goal*) stb. hordozói lesznek (Fillmore, 1968. In: Abraham, 1971: 34–36 és 201–205); ezúttal a figyelem középpontjába a kázusszerepek és a mondattani kategóriák egymással való kapcsolata kerül. (Az utóbbi évtizedek nagyon sok felismerése – a fentiekhez hasonlóan – nem az egyedül álló, hanem a konkrét környezetben, legtöbbször a mondatban szereplő igéhez kapcsolódik.)

2. Az igeszemlélet kategóriája

Az *igeszemlélet* mint nyelvtani műszó, akárcsak nyelvtudományi neve, az *aspektus* – az orosz *vid*-hez hasonlóan a látással, látásmóddal áll összefüggésben. Említettük, hogy e kategória elterjedését a 19. század húszas éveitől számítják. Kifejezetten az orosz *vid* fogalma azonban ennél hosszabb múltra nyúlik vissza: legelőször egy, az 1600-as évek elejéről származó orosz nyelvtanban tűnik fel, ahol a görög *'eidos'* megfelelőjét látta benne a korai munka szerzője¹.

A magyarban inkább elterjedt *igeszemlélet* elnevezésben viszont a *szemlél* igét ismerhetjük fel, amely a *lát* ige szinonim párja. Hasonló ehhez az orosz *vid* (*вид*) etimológiája,

¹ Az *'eide'* néven említett jelenség két igealakot, az alapformát és a képzett formát különítette el Dionüsziosz Thrax nyelvtanában. Mivel a folyamatos-befejezett szembenállás az orosz nyelvben is sokszor képzésbeli eltérést jelent, ezért az orosz nyelvtan szerzője, Szmotrickij könnyen kapcsolódhatott ehhez a fogalomhoz (noha ez a kapcsolódás sokkal inkább formális, mint tartalmi volt).

hiszen a *vid'et'* (*видеть*) ige jelentése elsődlegesen 'látni'. De igen közel áll ezekhez jelentésében a latin *aspetto* 'jól megnézem', 'szemügyre veszem' ige is. A kutatások szerint a fogalom mégsem közvetlenül ennek a latin szónak köszönheti eredetét, hanem az orosz szó francia fordításának, a *l'aspect* főnévnek, amely nyomán aztán az európai nyelvészetben elterjedt. (Az viszont igaz, hogy a francia *l'aspect* latin eredetű eleme a francia nyelvnek, ahogy a közkeletű *aspektus* is latinosított szóalak.)

Általános vélemény, hogy az aspektus az univerzális nyelvi kategóriák közé tartozik, vagyis a világ nyelveinek nagy többségében jelen van. Az aspektus – Kiefer Ferenc fogalmazásában: „a mondatban kifejezett esemény *belső időszervezete*” (Kiefer, 2000: 278). Fogalmazhatunk úgy is, hogy az aspektus az események lefolyására vonatkozó nyelvi információ. A belső idő független a *külső időtől*, amely utóbbi az eseményeket – az időre vonatkozó napi tapasztalatainkat tükröző – *időtengelyen* helyezi el.

Az aspektusnak igen sokféle változatáról, s ennek megfelelően számos megközelítéséről olvashatunk a szakirodalomban. A továbbiakban néhány jellemző területet emelünk majd ki.

2.1. Az aspektus és az igeidők

Bár vannak nyelvek, amelyekben igeidőket nem, csak aspektust találunk (pl. héber), igen sok nyelvben az igeidők rendszere és az aspektus egymással párhuzamosan létezik. A kutatások során megállapították, hogy az ún. kreol nyelvek az igeidő kifejezése mellett mindig élnek az aspektus adta lehetőségekkel is, s ehhez jellegzetes, ún. aspektuspartikulákat alkalmaznak (Bickerton, 2001: 79–87).

A kreol nyelvekhez hasonlóan a kínaiban aspektuspartikulák segítségével a következő aspektusok fejezhetők ki: *perfektivitás*, *folyamatosság*, *inchoativitás* és *állapot tartósság*, illetve *múltbeli megtörtétség* (Fodor, 1999: 732). E partikulák tehát rendkívül változatos szemléletek kifejezői, s vagy közvetlenül az ige előtt vagy közvetlenül mögötte foglalnak helyet.

A magyarban az időviszonyokat mindenekelőtt az igeidők fejezik ki, de az igeikötő-használat, a szórend, a különféle időhatározók révén az aspektus is kifejeződhet. A magyar nyelv aspektuslehetőségeit veszik számba többek között Wacha Balázs értekezései (Wacha, 1996; 2001), illetve Kiefer Ferenc több tanulmánya és a '90-es évektől kezdődően napjainkig megjelent könyveinek egy része is (Kiefer, 1984: 127–149; 1996: 257–268; 2000: 275–289; 2006). Rövidebb-hosszabb tanulmányokat azonban más kutatók is szenteltek a kérdésnek.

Az aspektus és az igeidők kapcsolata rendkívül változatos, olyannyira, hogy nevezhetjük akár ellentmondásosnak is. Egyes felfogások szerint ugyanis az aspektusrendszer megerősödése egy-egy bonyolult, sokféle időt tartalmazó igeidőrendszer egyszerűsödéséhez is elvezethet. A magyarban, de más nyelvek esetében is érdekes fejlődés figyelhető meg e téren. Ezt a fejlődést Dezső László az alábbi mondatban foglalta össze: „Az igeszemlélet árnyalt kifejezése tette feleslegessé az igeidőknek a múlt század magyar irodalmában még meglevő rendszerét, de hasonló változás ment végbe a szláv nyelvek többségében is” (Dezső, 1975: 269).

Aspektus és igeidő kapcsolatát világítják meg Kiefer Ferenc alábbi szavai is: „Egy-egy esemény tartós vagy pillanatnyi volta nem függ attól, hogy az esemény a múltban már bekövetkezett, jelenleg folyamatban van vagy a jövőben fog bekövetkezni” (Kiefer, 2000: 275).

2.2. Oppozíciók az aspektusok körében

Egy-egy aspektus sosem egymagában fordul elő, hanem igen jellegzetes aspektus-párokba, aspektus-hármasokba, sőt egyes egzotikus nyelvekben akár ennél több elemű aspektuscsoportokba rendeződik. Bár a nyelvek aspektus szerinti tipologizálásának ez csupán az egyik lehetősége, mégis érdemes utalni néhány jellemző aspektus-párra, illetve -hármasra:

2.2.1. Aspektus-párok

A szembenállások során az aspektus-párok körében – egyebek mellett – a következő kételemű oppozíciók fordulnak elő:

- (1) *folymatos (befejezetlen) – befejezett*;
- (2) *ismétlődő – egyszeri*;
- (3) *elhúzódó (tartós) – lezárt (eredményre vezető)*;
- (4) *elhúzódó (tartós) – pillanatnyi*;
- (5) *irreális – reális*;
- (6) *állító – tagadó*.

A gyakrabban előforduló: (1) *befejezetlen–befejezett*, (2) *ismétlődő–egyszeri* és (3) *elhúzódó–lezárt (eredményre vezető)* szembenállás közül a világ nyelveiben valószínűleg a leggyakoribb a *folymatos–befejezett* (közismert latin elnevezéssel *imperfectum–perfectum*)-párosnak nevezett igeismerlet. Az előbbieknél jóval ritkábban találkozunk az (5) *irreális – reális* és az (6) *állító – tagadó* aspektuális oppozícióval (Fodor, 1999: 1194).

A leggyakoribb magyar aspektuspárok is az *olvasta – elolvasta, nézte – megnézte, mászott – felmászt* ige-párokhoz hasonlóan alkotott *folymatos – befejezett* párok, de mint majd látni fogjuk, az ige-kötés szerkezetek – az ige-kötő sorrendi helyének megváltoztatásával *folymatos*szá tehetők: *felmászt a fára – (éppen) mászott fel a fára*. Érdekeségként jegyezzük meg, hogy amíg a magyar ige alapalakja *folymatos*, addig a japán ige-knél alapalaknak (tőszónak) éppen a *befejezett* ige tekinthető, amely mellé segédigével alkotnak *folymatos* szemléletű párt: *suwaru* 'leül' – *suwatte iru* 'ül'. „Ilyen szempontból [a japán ige] éppen ellentétes a magyar ige-kkel” (Kiss, 2008: 213).

2.2.2. Aspektus-hármasok

Ún. *folymatban lévő cselekvést, a cselekvésre való képességet*, illetve a *befejezett cselekvést* jelölő aspektus-hármas van jelen a fidzsiben, amit ott az ige után álló partikulával fejeznek ki. A három aspektusalak jelentése: valaki *éppen most beszél – tud/képes beszélni – már beszélt*. A szundaiban – ez a fidzsihez hasonlóan a maláj-polinéz nyelvek körébe tartozik – szintén háromféle aspektus van, a *befejezett*, a *még nem teljesen befejezett* és a *fo-*

lyamatos cselekvésé (Fodor, 1999: 401, illetve 1363). A sokszoros szembenállásokra példaként említhetjük a *gyorsan – lassan – szokásosan – rosszul – próbálkozva* stb. végzett cselekvésre utaló aspektusokat a pápua nyelvek körébe tartozó alambak nyelvből. (i. m.: 37).

2.3. A morfológiai aspektus

Az aspektus kötődhet tisztán az igealakokhoz, oly módon, hogy a zömmel igepárokba rendeződött igéket egymástól valamilyen morfológiai elem különbözteti meg. Az orosz nyelvben a prefixum (*előképző, igekötő*) jellemzően a befejezett (*perfektív*) alak képzésére szolgál, a szuffixum (*utóképző*) pedig a folyamatos alakokat hozza létre, bár előfordul befejezetségre utaló utóképző is. A folyamatosságra utaló képzők gyakran lépnek fel az ún. „továbbképzések” esetén (vö. *нucать* ’ír’, folyamatos ige; a *нepenucать* ’lemásol’ előképzővel képzett befejezett ige; a *непенуcывать* ’lemásol’, újabb, továbbképzéssel – és utóképzővel – létrehozott folyamatos ige). Ilyen igehármast sokat találni az oroszban. Az orosz és más szláv nyelvek körében az igei alakváltozatokhoz (folyamatos és befejezett igepárokhoz) kötődő ún. *morfológiai aspektussal* találkozunk.

A morfológiai aspektus azonban nem egyedül a szláv nyelvekre jellemző, jelen van a velük rokonságban álló balti nyelvekben is, továbbá – számos más nyelv mellett – a grúzban és a koreaiiban is (Pátrovics, 2000: 67–71). Az egymástól morfológiai jegyeikben különböző imperfektum és perfektum igepárok állnak szemben egymással az etiópiai afar nyelvben is, ahol „a perfectum használatos többnyire a múltbeli, imperfectum a jelen és a jövőbeli események leírására” (Fodor, 1999: 10–11). Az orosz nyelvre jellemző, hogy csak a folyamatos igenek van meg mindhárom (azaz a jelen, a múlt és a jövő) ideje, a befejezett ige alakjai csak múlt és jövő időt fejezhetnek ki.

„A szláv nyelvek esetében – írja Kiefer Ferenc – a mondat aspektusa többnyire már a szótár szintjén eldől. Az ilyen nyelveket szokás aspektusnyelveknek nevezni. Az aspektusnyelvekben a mondataspektus nem kompozicionális” (Kiefer, 2006). Kiefer az aspektus kapcsán ún. kompozicionalitási skálát állított fel, amely szerint a francia a leginkább kompozicionális, a lengyel pedig egyáltalán nem, a magyar a skálának a nem kompozicionális lengyelhez közelebb eső végénél található. A skála a következő:

francia > angol > német > magyar > lengyel (Kiefer, 2000: 288).

2.4. Az aspektus kifejeződésének különböző módjai

Vannak olyan nyelvek, ahol az aspektusok vagy azok egy része jellemző módon igei perifrázisok révén valósul meg. Ilyenkor kezdésre, befejezésre, folyamatos cselekvésre utaló ún. *fázisige* előzi meg a mondat főigéjét. Ezt az esetet Jászay László *körülírási megoldásnak* nevezi (Jászay, 2000).

Máskor az aspektus a szórenddel áll kapcsolatban; nem a magyar az egyetlen nyelv, amelyben az aspektus kifejezésében a szórend (nálunk főként az igekötő szórendi helye) játszik fontos szerepet. Ám „...a magyar nyelv – amint Jászay írja – kiváló példája annak, hogy az aspektusjelentés kifejezésének igen változatos eszköztára lehet: igekötő, képző, igekötő hátravetése, igekötő ikerítése (*meg-megáll*), a névelő megválasztása, a tárgy jellege, a lexikai jelentés, körülírások, a kontextusból való levezethetőség...” (i. m.: 2000: 7).

Ismertek olyan nyelvek is, melyekben az aspektus kifejezésére elkülönült ragozási sorok alakultak ki. Az aspektust nem magának az igealaknak vagy a szórendnek a változásával, hanem külön ragozási sorokkal (analitikus formák megalkotásával) fejezi ki például az angol nyelv, ahol – bizonyos korlátozásoktól eltekintve – a teljes igeragozást áthatja a folyamatos (*continuous*) alakok párhuzamos jelenléte a nem folyamatos cselekvést kifejező egyszerű (*simple*), illetve befejezett (*perfect*) ragozásokkal. Mindez csupán a kijelentő módban tizenkét, egymástól eltérő ragozási sort eredményez. Ezt az esetet nevezhetjük – szintén Jászay nyomán – az *igedőrendszerrel összefonódó aspektualitásnak*. Az angolban erre a jelenségre leggyakrabban a *progresszív* és a *nem-progresszív* aspektus elnevezést használják.

Előfordul, hogy nincsenek sem képzők, sem külön az aspektus kategóriájára „szakosodott” ragozások, ám a különböző igeidők ragozott alakjai az egymással való szembeállítás során folyamatos, illetve befejezett értelmet kapnak. A francia nyelvben folyamatos-befejezett szembenállás van az *imparfait* <–> *passé composé* (*passé simple*) és a *plus-que-parfait* <–> *passé antérieur* formák esetében.

Ismét máskor „a tagmondatok vagy szomszédos mondatok egymáshoz való viszonya alapján határozzuk meg a befejezettséget vagy a folyamatosságot”, vagy éppen „az ige lexikai jelentéséből következő ún. eseményaspektus-jelentés” fordul elő (i. m.: 6).

„Az ún. eseményaspektust – írja Pátrovics Péter – lexikailag meghatározott eseménytípusok csoportjai alkotják, amelyekbe az igék besorolása szemantikai alapon történik” (Pátrovics, 2004: 37).

2.4.1. Comrie aspektusfelosztása

Az aspektuskutatásba az elmúlt fél évszázadban világszerte – újabb és újabb elméletek kidolgozásával – számos nyelvész kapcsolódott be.

Az aspektus kérdésében a szakirodalom gyakran hivatkozik Comrie aspektusértelmezésére, amely szerint „az aspektus a szituáció belső időstruktúrája”, illetve sokszor találunk hivatkozást az általa felállított aspektusopozíciókra. A befejezett (*perfective*) aspektus a befejezetlen (*imperfective*) aspektussal áll szemben; a befejezetlenül belül megkülönböztethetünk szokásos (*habitual*) és folyamatos (*continuous*) aspektust, ez utóbbin belül szintén két újabb opozíció lehetséges: a progresszív (*progressive*) és nemprogresszív (*nonprogressive*). (Ld. Comrie, 1976: 25; idézi Bybee–Perkins–Pagliuca, 1994: 137–138).

Comrie nevéhez kapcsolódik még annak a kérdésnek a felvetése, hogy az aspektus a nyelvészetben több értelemben is használatos fogalom. Tanulmánya, majd más szerzők kapcsolódó írásai nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az aspektus kategóriával kapcsolatban számos kérdést tisztázni lehessen.

2.4.2. Vendler „lexikális aspektuális osztályai”

Az aspektuskutatással kapcsolatos szakirodalomban szinte mindig idézik a Zeno Vendler által létrehozott felosztást. A szerző az angol igéket a már említett belső időszerkezetük alapján osztályozta. Munkájában a következő, ún. „lexikai aspektuális osztályokat” sorolja fel:

1. *states*, azaz állapotok kifejezői: *óhajt, szeret, gyűlöl, tud, hisz*;
2. *activities*, azaz cselekvések kifejezői: *fut, sétál, úszik, autót vezet*;

3. *accomplishments*, azaz teljesítmények megnevezői: *egy mérföldet fut, egy képet fest, felnő, felgyógyul*;

4. *achievements*, azaz eredmények megnevezői: *felismer, megtalál, megnyeri a versenyt* stb.

(Vendler, 1967; idézi többek között Kiefer, 2000: 297–298 és Kiefer, 2006: 260).

Az igék eseményszerkezete gyakran áll két (pl.: *megír, megáll*) avagy három részből (pl.: *túlél*), de a csupán egy momentán eseményből álló igéknek nincs belső időszerkezetük (pl.: *feljajdul, tüsszent*). Az egyes osztályok elkülönítéséhez különböző időhatározók, illetve olyan fogalmak segítenek hozzá, mint a célra irányultság ($\pm$ telikus), a folyamatosság és a pillanatnyiság ($\pm$ duratív), továbbá a ($\pm$ statikusság) avagy a vele éppen „fordított” viszonyban lévő ($\pm$ dinamikus) jelleg szembenállása.

A felsoroltak alapján az állapotokat kifejező igékre a *statikusság*, a *folyamatosság* és a *célra nem irányultság* (*atelicus* jelleg) a jellemző; a cselekvések *dinamikusak*, *folyamatosak* és *célra nem irányultak*; a teljesítményigékre a *dinamikusság*, *folyamatosság* és a *célra irányultság* a jellemző; az új kategóriaként kiemelt ún. szemelfaktív-igék ezektől a *pontszerűségben* ($\pm$ *punktuális* jelleg) térnek el. A fent mondottakat – Kiefer nyomán – táblázattal így ábrázolhatjuk:

1. állapotok:	[+statikus], [+duratív], [-telikus];
2. cselekvések:	[-statikus], [+duratív], [-telikus];
3. teljesítmények:	[-statikus], [+duratív], [+telikus];
4. szemelfaktív (a pontszerű események aspektusa)	[-statikus], [-duratív], [-telikus];
5. eredmények:	[-statikus], [-duratív], [+telikus]

(Kiefer, 2006: 298).

2.4.3. Törekvések a vendleri osztályok módosítására

A négyes felosztás igencsak szűk kereteket szabott, s csak elnagyolt, pontatlan osztályozást tett lehetővé. Emiatt a fentiekben bemutatott rendszert többen is öt-, esetleg hateleműre módosították (ld. Bielińska, 2002: 89–92); figyelmet érdemel e téren a Bielińska által nem említett Hans-Jürgen Sasse igecsoportosítása is, aki a következő ötös csoport felállítását javasolja:

1. *totally stative* igék,
2. *inchoative-stative* igék,
3. *actions*-igék,
4. *gradually terminative* igék,
5. *totally terminative* igék

(Sasse, 1991: 31–45).

Sasse rendszerének lényege, hogy tekintetbe veszi: az igékben lehet utalás egy állapot vagy cselekvés kezdetére (a 2. csoport esetében), folyamatos voltára (az 1. és a 3. csoportban), valamint befejeződésére (a 4. és az 5. csoport igéinél). A teljes egészükben statív igék egy *folyamatot* neveznek meg; az inchoatívok a cselekvés *kezdetére való utalást* tartalmaz-

nak; a cselekményigéknek potenciálisan vannak, valójában nincsenek *határpontjai*; a graduálisan terminatív ige egy végső állapothoz való *fokozatos eljutást*, a teljes egészében befejezett ige pedig végpontra vonatkozó *pontszerű utalást* fejez ki.

2.5. Az aspektushoz kapcsolódó további kutatási irányok

Az aspektusok areális-tipológiai vonatkozásaival részletesen foglalkozik mind Kiefer Ferenc, mind pedig Pátrovics Péter (Kiefer, 1996; Pátrovics, 2004). Pátrovics 2004-es tanulmánya tárgyalja még többek között az aspektus és az igevonzat, az aspektus és a névelő összefüggéseit. „Úgy tűnik, a fejlett aspektusrendszer és a névelő kategóriája egymással komplementáris disztribúcióban állnak abban az értelemben, hogy ha egy adott nyelvben az aspektusjelentések kifejezése formai jegyekhez köthető és rendszeres, akkor abban a nyelvben valószínűleg nincsenek névelők” (Pátrovics, 2004: 124). Példaként e tekintetben a szláv nyelveket idézi, amelyekből – a bolgárt és a macedón nyelvet kivéve – hiányzik a névelő, továbbá a gótot, az ófelnémetet és több indiai nyelvet. A szerző korábbi írásaiban viszont a magyar igekötő-használat és az aspektus kapcsolatát elemzi, illetve összehasonlító vizsgálatokat végez (Pátrovics, 2002; 2003).

2.6. Az aspektus a generatív grammatikában

Az aspektuskategória felbukkan a generatív grammatikában, így pl. a magyar mondat *generatív elemzéseiben* is. Az Alberti–Medve szerzőpárostól származó *Generatív grammatikai gyakorlókönyv* első kötete elméleti ismereteket közöl, a másodikban pedig az első kötetben tárgyalt mondatok ágrajzát adja meg. A tanulmánykötet aspektus-fejezetének bevezetőjét idézem:

„Pinont (1995) és É. Kisst (1988) követve... egy aspektus-projekciót vezetünk be a magyar mondat szerkezetbe, a VP fölé... Az Asp-héj bevezetésével...eddig megmagyarázhatatlan szórendi helyzetekről is számot tudunk majd adni... Hogy egy régens önmagát vagy valamelyik vonzatát jelöli-e ki *aspektualizálónak*, azt majd a példák kapcsán áttekinjük.”

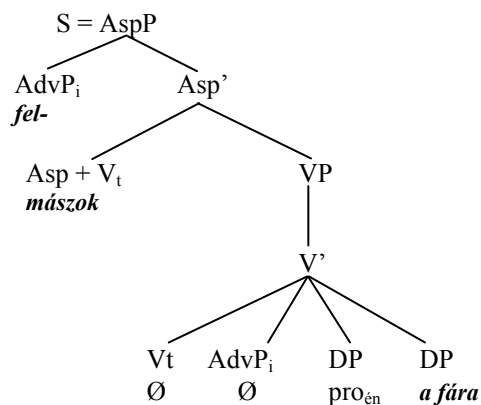
(Alberti–Medve, 2002: 233, I. kötet)

A szerzők az (a) *Felmászok a fára* és a (b) *Mászok fel a fára* aspektuális különbségét az alábbiakban olvashatók szerint magyarázzák:

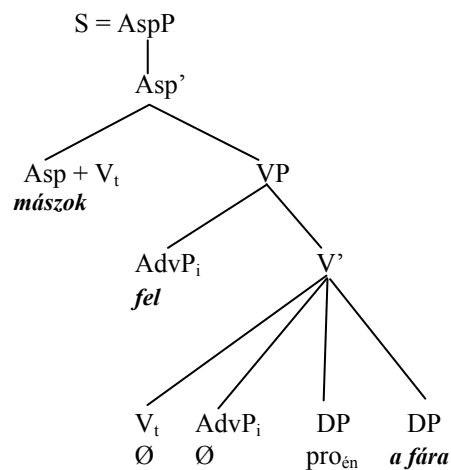
„A befejezett (a) és a folyamatos (b) változat között [...] az aspektualizáló kétféle megválasztásával tudunk különbséget tenni. Maga a *mászok* egy határpont nélküli cselekvésre, fenntartott „aktivitásra” utal, így ő maga a folyamatos aspektusért tud felelősséget vállalni. Ez a (b) verzió, ahol csak az ige megy be az aspektuális héjba – és persze ő annak fejébe tud beágyazódni –, a nem-referáló igekötőnek pedig marad a V-módosító menedékhelyül. A *fel* igekötő a végcélra utal (a fa áhított tetejére); ő is lehet aspektualizáló, de akkor befejezett lesz a megválasztott aspektus (a verzió). Az ígének ugyan ilyenkor is kötelező inkorporálnia az Asp fejbe, de elékerül az igekötő, felemelkedvén az Asp módosítóba.” (i. m.: 236–237)

A magyar szórend és aspektus összefüggései tehát a generatív grammatika keretei között is jól magyarázhatóak s ún. szintaktikai fák révén szemléletesen ábrázolhatóak is:

Befejezett aspektus (a)

Folyamatos aspektus (b)

(i. m. II. kötet: 263)

3. Az akcióminőség (Aktionsart) kategóriája

Az akcióminőség fogalma – Jacques François-nak *A lexikológia kézikönyvében* közölt tanulmánya szerint – Agrell 1908-ban megjelent nyelvészeti munkájára megy vissza, amely az *Aspektänderung und Aktionsbildung beim polnischen Zeitwort* címet viselte (ld. François, 1989: 229–249).

Egy másik tanulmány viszont a kategória ismertté válását más szerzők: az újgrammatikus iskola kimagasló alakjaiként ismert Curtius, Delbrück és különösen Brugmann munkásságához kapcsolja, akik közül az első nyelvész még *Zeitart*-ként ('időmód?') említi, a második *Art der Handlung*-ként ('a cselekvés módja') néven emlegeti, míg Brugmann 1903-ban már a későbbiekben elterjedt *Aktionsart* elnevezéssel illeti (Krifka, 1989). „Az akcióminőség – hangzik a közkeletű meghatározás – az a mód, ahogyan a cselekvés lezajlik.”

A hatvanas évektől kezdve szláv nyelveket beszélő, illetve kutató – leginkább orosz – nyelvészek mélyültek el az akcióminőség témájában, például Iszacsenko és Bondarko (1960-as évek), Avilova (1970-es évek), Maszlov (1980-as évek) (a nevek egy részét idézi Bielińska, 2002: 106–108; ugyanő a témakör számos lengyel anyanyelvű kutatóját is felsorolja).

A 80-as évektől több magyar szlavistának is (Pete, Krékits, Jászay, Pátrovics stb.) egyik kedvelt kutatási területe lesz az akcióminőségek vizsgálata; írásaikban a szláv vonatkozások mellett egyre gyakrabban találkozunk a magyar nyelvhez kapcsolódó megállapításokkal is.

Annak ellenére, hogy bizonyos nyelvcsaládokban elterjedt kategóriáról van szó, az akcióminőség valószínűleg mégsem tekinthető univerzálisnak. Megfigyelhető, hogy *A világ nyelvei* szócikkeinek szerzői is ritkán élnek ezzel a fogalommal. Egyik uráli nyelvrokonunknál, a szelkupban jelennek meg az alábbi akcióminőségek: *frekventatív*, *uzuális*, *duratív*, *inchoatív*; a felsorolás nem teljes. Az avesztai iráni nyelv kapcsán pedig olvashatunk *kezdő*, *folyamatos*, *mozzanatos*, *ismétlődő* cselekvést kifejező, azaz *iteratív* stb. igékről (Fodor, 1999: 123; 777).

3.1. Az aspektus és az akcióminőség kapcsolata

Az akcióminőséget a nyelvészek gyakran állítják az aspektus mellé, s a kettőt összevetve egyöntetűen állapítják meg, hogy „az aspektus grammatikai, míg az akcióminőség alapvetően lexikai kategória. ...Különbség van az aspektus és az akcióminőség között abban is, hogy az előbbi szubjektív, míg az utóbbi objektív jellegű” (Bańcerowski et al., 2004: 111).

Szétválasztásuk ugyanakkor mégsem egyszerű feladat. A nyelvek egy részét illetően az elemzők aspektusnak nevezik az akcióminőséget (Aktionsart). Ennek a felfogásnak azokban a nyelvekben vannak hagyományai, amelyekben az akcióminőségnek morfológiai eszközökkel való kifejezése nem jellemző. Így pl. egy francia, az igeaspektusokat tárgyaló munka *duratív*, *iteratív*, *habituális* stb. igei aspektusokat említ.

A jelnyelv grammatikáját bemutató magyar kézikönyv is az aspektus fogalmát használja a jelnyelv igerendszere kapcsán, s így többek között *duratív*, *iteratív*, *inchoatív*, *deminutív* és *rezultatív* aspektusokat említ a „cselekvés kivitelezése módjának, illetve a belső időviszonyoknak” a jellemzésére (Mongyi–Szabó 2007: 72). (A fenti megnevezésekkel a következőkben az akcióminőségek kapcsán találkozunk.).

3.2. A szláv nyelvekben előforduló akcióminőségek

Azokban a nyelvekben, ahol igen nagyszámú akcióminőséggel van dolguk a nyelvészeknek, a kutatók rendszerint négy-öt nagyobb csoportba rendezik az akcióminőségeket. A következő csoportosítást Iszacsenko orosz igékhez kapcsolódó felosztása alapján Schwall készítette:

1. *Fázis-akcióminőségek*: ez a csoport az események fázisaihoz kapcsolódik, s innen kapta elnevezését is; utalást tartalmazhat az esemény kezdetére, végére, az időbeli határaitra, magára a folyamatra és az eredményre.
2. Az *intenzitásra utaló akcióminőségek* a cselekvések és történések erősebb vagy gyengébb intenzitását nevezik meg, így lehet valami kicsinyítő, nagyító árnyalatú, de egyszeri, pillanatnyi is.
3. Az *ismétlődéshez* kapcsolódik sok akcióminőség; lehet utalás a szabályos és nem szabályos ismétlődésekre, az „olykor-olykor” végzett cselekvésekre.
4. A *disztributív jellegre* utaló akcióminőség jelentheti a cselekvés tárgyára vagy alanyára vonatkozó ismétlődést (’egymás után becsapdossa az ajtókat’).
5. *Befejezettséget kifejező* akcióminőségek; ezek példái: ’mindent feleszik, felfal’, ’összeigér füt-fát’ stb.²

(ld. Schwall, 1991).

² A felosztás forrása: http://www.linse.uni-essen.de/linse/esel/arbeiten/slaw_tempus.html

A lengyel nyelvre vonatkozóan Bańczerowski Janusz és kutatótársai az alább olvasható tizenöt akcióminőséget sorolták fel munkájukban. Az adott akcióminőség jellemzőit egy-két magyar nyelvű példával igyekszünk megvilágítani. (Ezek azonban eltérhetnek a pusztán igekötővel kifejezett lengyel igealakoktól.)

1. *Augmentatív* akcióminőségű igék: az eredmény teljes elérésén vagy az esemény kezdő fázisán van a hangsúly: *szétdobál, feldühödik, rázendít*;
2. *Delimitatív/determinatív* akcióminőségű igék: időbeli behatároltságot fejeznek ki: *eldolgozat, eljárkaál, jár egyet*;
3. *Deminutív-iteratív* akcióminőségű igék: gyenge intenzitást és ismétlődést fejeznek ki: *el-elsírja magát, szipákol, vigasztalga valakit*;
4. *Disztributív* akcióminőségű igék: egymásutániséget, ismétlődést fejeznek ki: *sorra vesz, sorra (végig)ellenőriz valamit*;
5. *Egresszív/initív/finitív* akcióminőségű igék: a végső stádiumot, a cél elérését fejezik ki: *végigjátszik, végigeszik valamit*;
6. *Evolutív/frekventatív/multiplikatív* akcióminőségű igék: erősödést, fejlődést fejeznek ki: *belejön a beszédbe*;
7. *Inchoatív/mutatív/transzformatív* akcióminőségű igék: kezdésre, illetve fokozatos ki-fejlődésre, állapotváltozásra utalnak: *elhalkul, kivörösödik, felvirágzik*;
8. *Ingresszív/initív* akcióminőségű igék: kezdő stádiumot, a történések, cselekvések kezdetét fejezik ki: *felsír, lángra lobban*;
9. *Intenzív* akcióminőségű igék: erős intenzitásra, eltúlzottságra utalnak: *kikönyörög, agyoneszi, agyondolgozza magát*;
10. *Iteratív* akcióminőségű igék: ismétlődést kifejeznek ki: *betegeskedik, olvasga*;
11. *Komitatív* akcióminőségű igék: a történést kísérő jelenséget kifejezik ki: kb.: *énekkal kíséni, zenével kíséni*;
12. *Mutuális* akcióminőségű igék: kölcsönös igék: *szitkozódni, összeverekedni*;
13. *Perduratív/kontinuatív* akcióminőségű igék: egy bizonyos pontig tartó, de mindig hosszabb időtartamú eseményekre utalnak: *végigbetegeskedik (egy egész nyarat), leül (20 évet)*;
14. *Rezultatív/effektív/ciklikus* akcióminőségű igék: eredményességre, a cél elérésére utalnak: *kifesti a szobát, lejárja a lábát*;
15. *Szemelfaktív/momentán/punktuális* akcióminőségű igék: egyszeriséget, pillanatnyiséget, mozzanatosságot kifejeznek: *egyét kiált, megmoccan*.

(Bańczerowski et al., 2004)

A felsorolás a lengyel nyelvre vonatkozóan akár teljes is lehetne, ám igaz az is, hogy a kérdéssel foglalkozó más kutatók – másfajta listák összeállítása során – újabb és újabb akcióminőségeket neveznek meg (illetve hagynak is el) a korábbi felsorolásokhoz képest. További szláv nyelvekre vonatkozóan pedig a fentiek mellett (helyett) szintén egyéb kategóriák is megjelennek. Részletes akcióminőség-listákat az interneten hozzáférhető anyagok körében találunk. Ilyen listák léteznek pl. a cseh nyelvről, ahol 19 akcióminőség jelenik meg. Szintén internetes hozzáféréssel a szorb nyelvre vonatkozóan pedig 20 fölött van az akcióminőségek száma.³

³ http://www.linse.uni-essen.de/linse/esel/arbeiten/slav_tempus.html

Az orosz nyelv vonatkozásában viszont éppen Pete Istvánnál találunk igen részletes, összesen 18 akcióminőséget megnevező felsorolást (Pete, 1981: 155–159). Folytatva a szláv nyelvek sorát: szerb–horvát nyelvtanában Nyomárkay István 16 akcióminőséget sorol fel (Nyomárkay, 1989: 58–59). Itt is szerepelnek például *inchoatív*, *finitív*, *deminutív*, *augmentatív*, *intenzív* stb. igék, de a szerző olyan elnevezésekkel is él, mint *totális* cselekvésre utaló (*besárgít*, *megfőz*), *majoratív*, azaz felnagyító (*felordít*) stb. igék.

3.3. Akcióminőségek a magyarban

Az aspektus mellett az akcióminőség kategóriáját is részletekbe menően vizsgálja Kiefer Ferenc mind 2000-ban, mind 2006-ban megjelent kötetében, felmutatva bennük egy olyan skálát is, amelyen az európai nyelvek aszerint helyezkednek el, hogy milyen szerepet játszik igei rendszerükben az akcióminőség kategóriája. „Az akcióminőségek számára vonatkozóan a következő hierarchia érvényes:

francia<angol<német<magyar<orosz” (Kiefer, 2000: 295).

Későbbi kötetében a szerző ezt írja: „Az akcióminőség-képzés szempontjából a nyelv-földrajzi terület központi magját a szláv nyelvek képezik, az akcióminőség-képzés ezekben a nyelvekben a leggazdagabb. A nyelv-földrajzi terület széle felé egyre csökken a morfológiai eszközökkel kifejezhető akcióminőségek száma. Az oroszban 17, a magyarban 13, a jiddisben (legalább) 7, a németben 3-4 akcióminőséget találunk, míg sem az újlatin nyelvekben, sem az angolban nincsen morfológiaileg kifejezett akcióminőség” (Kiefer, 2006: 187). A magyar tehát – nagyszámú akcióminőségének köszönhetően – a skála szláv nyelvekhez közvetlenül közel eső végénél helyezkedik el (igen hasonlóan az aspektushoz).

A fentiekben már idézett munkáiban Kiefer (Kiefer, 2000; 2006) a magyar nyelvre vonatkozóan az akcióminőségek két listáját is megadja; az itt idézett későbbi felsorolás a korábbinál két csoporttal többet tartalmaz:

1. *Frekventatív* akcióminőség, rendszertelen ismétlődés esetén: *fel-felnéz*; *ki-kimegy*;
2. *Szaturatív* akcióminőség, telítettség kifejezésére: *kisírja magát*; *kipihen magát*;
3. *Delimitatív* akcióminőség, behatároltságot fejez ki: *elsétálgat*; *eljátszadozik*;
4. *Rezultatív* akcióminőség, eredményességet jelez: *lekaszál*; *leszüretel*; *megvarr*;
5. *Szemelfaktív* akcióminőség, egyszerűséget fejez ki: *megvakar*; *megsimogat*;
6. *Inchoatív* akcióminőség, kezdetre utal: *megkondul*; *felbúg*; *elsírja magát*;
7. *Totális* akcióminőség, teljességre utal: *bejár*; *beken*; *bepötyög*;
8. *Intenzív* akcióminőség, az eltúlzottság kifejezője: *agyonsétálja*, *agyondolgozza magát*; *agyonfagy*;
9. *Exhausztív* akcióminőség, kimerültségig végzett cselekvést fejez ki: *agyonpirosít*; *agyongörbít*; (mindig tárgyas igékkel)
10. *Iteratív* akcióminőség, rendszeres vagy rendszertelen ismétlődésre utal: *ütöget*; *nyitogat*; *küldöztet*;
11. *Deminutív* akcióminőség, a csökkentett intenzitás kifejezője: *dolgoztat*; *írogat*; *olvasgat*; *jegyezget*;
12. *Terminatív* akcióminőség, a cselekvés eredményes befejeződésére utal: *elzongoráz*; *elsuttog*; *elszív*;
13. *Szubmerzív* akcióminőség, arra utal, hogy valaki felfokozott tudati állapotba kerül: *berévül*, *behisztizik*. (Kiefer, 2000: 292–294; Kiefer, 2006: 150 és köv. alapján.)

3.4. Az akcióminőségek tipológiája

A magyar kutatók közül Krékits Józsek, és Pete István szintén bemutatnak egy-egy akcióminőségekre vonatkozó tipológiát.

- a) Vannak „elsősorban a cselekvés *időbeli lefolyását* jelölő akcióminőségek”;
- b) Vannak „a cselekvés *lefolyásának elaprózottságát*, szám- és intenzitásbeli vonatkozásait jelölő mennyiségi akcióminőségek”;
- c) S végül vannak „elsősorban a cselekvés *eredményével* kapcsolatos rezultatív akcióminőségek” (Pete, 1985–1986: 165).

Krékits József időbeli, mennyiségi és minőségi akcióminőségek csoportjait különbözteti meg (Krékits 1997).

3.5. Akcióminőség vagy igenem? Vítás kérdések

A vítás kérdések egyike arra irányul, hogy a kauzatív és a faktitív igealakok az igenemhez vagy az akcióminőségekhez tartozó megnyilvánulások-e. Vannak nyelvek, ahol ez a kérdés nem merül fel, másutt azonban találkozunk vele.

Az egyik legismertebb, a német mint idegen nyelv oktatásához kapcsolódó nyelvtan szerzői az idő, illetve a tartalom alapján három duratív és négy perfektív akcióminőségeket különítenek el; az utóbbiak utolsó csoportja a *kausative* oder *faktitive Verben* név alatt szerepel (Helbig–Buscha, 1996: 72–79). A műveltető ige Pátrovics Péter tanulmánykötetében is megjelenik az akcióminőségek körében; a munkát ismertető Pete István viszont élesen szemben áll ezzel a nézettel (Pete, 2007).

Gyakori vítás kérdés az is – mint utaltunk is már rá –, hogy valamely igealakban az aspektus vagy az akcióminőség kifejeződését kell-e látnunk.

4. A valencia kategóriája

Bevezetőnkben röviden már esett szó a valencia fogalmának mind a tesnière-i – a kémiai szaknyelvhez kapcsolódó –, mind pedig német nyelvészeti hagyományáról. A ’60-as és a ’70-es évek során a valencia-elméletet és a vonzatok tanát részleteiben német szerzők dolgozták ki, akik Tesnière valencia-felfogása mellett a német hagyományokból is sokat meríthettek, így felhasználták többek között a bühleri *Leerstelle* fogalmát is (Bühler, 1936).⁴

⁴ A bühleri *Leerstelle* lényegében ugyanarra a jelenségre, az igék vonzatot megkötő képességére utalt, mint Tesnière valencia-fogalma. Bühler írja: „Das lässt sich auch so ausdrücken, dass die Wörter einer bestimmten Wortklasse eine oder mehrere *Leerstellen* um sich eröffnen, die durch Wörter bestimmter anderer Wortklassen ausgefüllt werden müssen”. A sorokat a munka 1981-es kiadásából idézem (Bühler, 1982: 173).

Magyarul: „Ezt úgy is kifejezhetjük, hogy egy bizonyos szófaj szavai maguk körül üres helyeket nyitnak meg, amelyeket más szófajokhoz tartozó szavak kell, hogy kitöltsenek”. Bühler a továbbiakban még ezt írja: „Jedenfalls fanden wir Wörter mit solchen Leerstellen unter den Verba” (Bühler, 1982: 251). Azaz: „Ilyen üres helyekkel rendelkező szavakat mindenesetre az igék körében találunk.” (A szerző fordításai.)

Tesnière-nél egyes főnévi szereplők ún. kötelező bővítmények, azaz *aktánsok* (franciául *actants*) lesznek, míg más – nem kötelező – elemek *kiegészítők* (franciául: *circonstants*). Ez utóbbiak az események háttérét szolgáltatják. A bühleri ’üres helyek’, melyeket a szerző felfogásában az ige nyit meg maga körül, *csak a kötelező* bővítményekre vonatkoznak.

A mondatban szereplő ige valenciája határozza meg magának a mondatnak a felépítését. A lehetőségeket figyelembe véve pontosan meg lehet határozni, hogy egy-egy igéhez kapcsolódóan hányféle igei valencia működik, hogyan épülhetnek fel a mondatok.

Korábban már említett könyvében Bielińska a szakirodalom nyomán megkülönbözteti a főként Tesnière nevéhez kapcsolható *kvantitatív* vagy *mennyiségi* valenciát (Bielińska, 2002: 79–80), valamint az ún. *kvalitatív* vagy *minőségi* valenciát, amely utóbbi az esetgrammatikával, a kázusszerepekkel és az igei argumentumstruktúrával áll kapcsolatban (Bielińska, 2002: 80–86).

4.1. A valencia kvantitatív jellemzői

A kötelező bővítmények alapján Tesnière megkülönböztetett

- a) ún. *avalens* (valencia nélküli) igéket, pl.: *esik, havazik* (a francia eredetiben: *il pleut, il neige*);
- b) *monovalens* (azaz egy valenciájú, zömmel tárgyatlan) igéket: *szenderegni, utazni*;
- c) *bivalens* (két valenciájú, leggyakrabban tárgyas) igéket: *üti, olvas*;
- d) *trivalens*, vagyis három kötelező aktánssal álló igéket is: *mutat, mond* valaki valakinek valami

(Tesnière, 1988: 250–255; 267–271).

Már említett munkájában Lévai Béla nem helyesli – a szó etimológiájából kiindulva – az *avalens* jelző használatát, helyette a *zérovalens*, *zérovalencia* terminusokat ajánlja: „a zérovalencia nem egyenlő az avalenciával, a valencianélküliséggel, mint ahogy a 0 °C sem azonos azzal, hogy „nincs hőmérséklet” (Lévai, 2000: 44). (Véleménye szerint csupán az indulatszók lehetnek *avalensek*.)

Tesnière az aktánsok számának növekedését az emberi gondolkodás mind fejlettebbé válásával hozza összefüggésbe (Tesnière, 1988: 271). Véleménye szerint az egyszerű igék körében nem, de összetett igei formával alkotott (pl.: műveltető) kifejezések esetében – a magyarban itt képzett igékről van szó – négyvalenciájú formákról is lehet beszélni:

- e) *adat valaki* (első aktáns, a cselekvés végrehajtója, alanyesetben álló szereplő), *valamit* (második aktáns, amire a cselekvés irányul; tárgyesetben álló szó) *valakinek* (harmadik aktáns, részes esetben állva) *valakivel* (negyedik aktáns, a cselekvés valódi végrehajtója) (i. m: 275).

4.1.1. Igenem és valencia kapcsolata

Könyvének e fejezetében a szerző azt is kifejti, hogy az ige valenciája (az aktánsok száma) az aktív formák (a cselekvést kifejező igék) esetén mindig nagyobb, mint a passzív, a visszaható vagy éppen a kölcsönös igék esetében. Ez magyarázza többek között, hogy az egyvalenciájú igékből miért nem lehet passzív formát képezni. Ugyanitt a szerző rámutat arra is, hogy az ún. *trivalens* igék esetében (pl.: *tanít, örvend*) a második és harmadik aktáns

– ritkán ugyan, de – egyaránt állhat akár akkuzatívuszbán (*Antonius docet pueros grammaticam.*), akár datívuszbán (*Id est mihi gaudio.*) (Tesnière, 1988: 270).

4.1.2. Valencia és igevonzat

A valenciakutatások nyomán bontakozott ki az igevonzat-kutatás gazdag irodalma; először – mint említettük – német nyelvterületen. Megszületett az igei vonzatkeret fogalma is. Az újabb német nyelvtanok, nyelvkönyvek meglehetősen nagyszámú mondat szerkezet kiépülését mutatják be az ige vonzatkeretének függvényében. Ez esetben nem kevesebbről van szó, mint hogy egy adott ige hány kötelező bővítményt, milyen prepozíciót is vonz; ám egy-egy adott prepozíció egyszerű főnévi csoportot éppúgy bevezethet, mint – megfelelő átalakítással – mellékmondatokat és főnévi igeneves szerkezeteket. A valencia és a vonzat kapcsolatát Uzonyi Pál az alábbiakban foglalja össze:

„A v o n z a t (*Rektion*) nem tévesztendő össze a v a l e n c i a (*Valenz*) fogalmával, amely tágabb, és többek között tartalmazza a vonzat fogalmát is. A vonzat szempontjából lényegtelen, hogy kötelező vagy elhagyható az adott esetben álló szó, illetve a valencia olyan bővítmények létezését is meghatározza, amelyek nem jellemezhetők egyetlen tiszta vagy előjárósós esettel (pl. *wohnen*+helyhatározó)... A vonzatot valamilyen módon általában minden kétnyelvű vagy értelmező szótár megadja, de a valenciát a maga teljes terjedelmében csak a speciális valencia-szótárakban találhatjuk meg” (Uzonyi, 1996: 716).

4.1.3. A német *denken* ige példája

Vegyük példának a német *denken*: ’gondolkodni’, ’gondolni’ igét! Tény, hogy az igevonzat megváltozása jelentésváltozást hoz magával; jelen esetben is legalább háromféle vonzattal (és így három eltérő, de – adott esetben rokon jelentéssel rendelkező – igeről beszélhetünk: az egyik a *denken*+határozószó; a másik a *denken*+*an*+Akkusativ (tárgyeset), a harmadik a *denken*+mellékmondat vonzatú ige. (A jelentések rokonságát azonban akár véletlennek is tekinthetjük.)

A valenciaszótár tanulsága szerint valencia szempontjából szerepelnie kell az ige mellett az alanynak mint egyik aktánsnak, azaz kötelező bővítménynek, az *an* + Akkusativ vonzat viszont csak egy az egymást egyébként kölcsönösen kizáró, de ugyancsak aktánsként viselkedő lehetőségekből. Az adott helyen a *denken* (V2) ige után állhat az *an* + főnév helyett (2) valamilyen *daran* + kérdőszóval (ld.: *wie, wann, wo* stb.) (3) kezdődő mellékmondat, illetve *denken* (V3) esetében a *dass* kötőszóval induló mellékmondat (4) váltakozhat *zu* + Infinitiv szerkezettel is (5). Így a következő – hasonló tartalmú, de jelentésárnyalatokban mégis eltérő – mondatok alkothatók meg:

denken (V1 = az ige első jelentése)

- (1) *Ich denke logisch.* ’Logikusan *gondolkodom.*’

denken (V2 = az ige második jelentése)

- (2) *Ich denke an den Sommer.* ’A nyárra *gondolok.*’

- (3) *Ich denke daran, wie ich den Sommer verbringe.* ’Arra *gondolok,* hogyan töltöm majd a nyarat.’

denken (V3 = az ige harmadik jelentése)

(4) *Ich denke, dass ich den Sommer bei meinen Freunden verbringe.*

'Azt gondolom/úgy vélem, hogy a nyarat a barátaimnál töltöm.'

(5) *Ich denke den Sommer wunderbar verbringen zu können.*

'A nyarat csodálatosan gondolom eltölteni (tudni).'

(Helbig–Schenkel, 1980: 182–183 nyomán)

S ha nem is minden német igehez kapcsolódhat ennyiféle folytatás, a vonzatként álló esetek, illetve előljárós főnevek vagy lehetséges mellékmondatok nagy számát figyelembe véve a német igeik valenciájának megfelelő szerkezetek száma igen magas. A vonzatok között gyakran előfordul a puszta tárgy-, részes- és birtokos eset, vagy ugyanezek az esetek fellelphetnek egy-egy előljárót kísérvé is. Mint vonzatok, ezek egymással egy időben, illetve egymással párhuzamosan is szerepelhetnek, mivel sok igenek egyszerre több, illetve – ritkábban – több párhuzamos vonzata is van (*sprechen, lesen, schreiben über/von*). De a német nyelvet tanulóknak a Helbig–Schenkel-féle szótár és más német kiadványok mellett különböző, a vonzatos igeiket magyarul és németül is felsoroló gyakorlókönyvek állnak rendelkezésére (ld. pl. Unger, 2000).

4.1.4. Francia, orosz és angol vonzatok

A francia nyelvben sokkal kevesebb, összesen alig egy tucat képletnek megfelelően alakulnak az igei vonzatok, mivel bennük gyakorlatilag csak két előljáró, a *de* és az *à* kap szerepet. Ugyanakkor a francia nyelvben is lehetőség van a mellékmondatnak, továbbá a főnévi igenes szerkezetnek mint vonzatnak a megjelenésére; maga a főnévi igenév is sokszor vagy *de*, illetve *à* prepozícióval kapcsolódhat a főigéhez, de bizonyos igeik után prepozíció nélküli kapcsolódással is találkozunk. További lehetőségként fellelphet a *subjonctif*-ban álló igealak is, mint vonzat (Bárdosi–Karakai, 1996: 288–291, 469; Kurián–Nemes–Salgó, 1989: 238–254, 405–416).

A német nyelvhez hasonlóan igen változatos előljáró-használat jellemzi az orosz nyelv vonzatos igeit; s habár a vonzatok sokféleképpen alakulnak, a lehetséges mondattani szerkezetek száma itt viszonylag csekély. A magyar és az orosz vonzatok kontrasztív vizsgálat nyomán jelent meg a '80-as évek elején Jurij Apreszján és Pál Erna kétkötetes vonzatszótára (Apreszján–Pál, 1982.)

Az angol igeik vonzataival magyar szerzők szintén sokat foglalkoztak. Rot Sándor hosszabb cikkben (Rot, 1984: 458–476), Budai László pedig – ahogy erről a bevezetőben már írtunk – cikkek, könyvek és tankönyvek egész sorában (Budai, 1997; 2006; 2007 stb.), például az általa szerkesztett *A Morphosyntactic Valency Dictionary of English Verbs–Angol igeik morfoszintaktikai vonzatszótára* révén is számtalanszor felhívta a figyelmet erre a jelenségre.

4.1.5. A magyar *ad* ige példája

A magyar igevonzatokkal foglalkozó tanulmányok közül az egyik legkorábbi H. Molnár Ilona nevéhez kapcsolódik; a tanulmány egyik jellemző példája volt a magyar *ad* ige, amelynek – az egymástól eltérő vonzatoknak megfelelően – összesen 12 jelentését különböz-

tette meg a szerző. Az alábbiakban a rövidítéseket feloldva utalok a vonzatokra. A példamondatok Molnár Ilona dolgozatából származnak:

1. ad valaki valamit valakinek v. valahova, valamibe;
Ad almát a gyerekeknek.
2. ad valaki (valamennyit) valamiből valakinek v. valahova, valamibe;
Ad almából kettőt a gyerekeknek.
3. ad valaki valamit (valakinek);
Ad gondot a tanárnak.
4. ad valaki valamit v. valamennyit (valamiért v. valamennyiért) (valakinek);
Ad tojást pénzért a vevőnek.
5. ad valaki valamit valakinek;
A kályha meleget ad.
6. ad valami valamit;
A kék és a sárga zöld színt ad.
7. ad valaki valakit valaminek;
Fiát inasnak adja.
8. ad valaki valakinek;
Majd adok én neked!
9. ad valaki valamit valamihez;
A tejhez vizet ad.
10. ad valaki valakit valamibe;
Gyerekét óvodába adja.
11. ad valaki valamit valakire;
Gyerekére kabátot ad.
12. ad valaki (valamennyit) valamire;
Sokat ad az apja szavára.

(H. Molnár, 1969: 249 alapján)

Az *ad* ige jelentései a fenti, konkrét esetekben pl. a következők lehetnek: 1. ajándékozik; 2. (át)nyújt; 3. okoz; 4. elad; 5. szolgáltat; 6. eredményez; 7. bead; 8. kap (alanyváltással!); 9. hozzáad, tölt, önt; 10. bead, beírat; 11. ráad; 12. hallgat valakire.

Az 1970-es évektől folyamatosan jelent meg az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*; kezdetben Szabó T. Attila főszerkesztésével. Az egyes szócikkekben az igeek ugyancsak a vonzataik alapján nyertek elrendezést. A diakrón vonatkozások miatt is igen fontos munka az *ad* igeének a következő fontosabb jelentésköreit és jelentéseit adja meg:

1. juttat, adományoz, ajándékozik, szolgáltat;
2. haszonnal árul, elad, áruba bocsát;
3. bocsát (rég.: *nyavalyát ad rá.*);
4. ügyet sem vet rá (rég.);
5. enged, hogy (rég.: *kezét adja rá.*)

(Szabó T. Attila, 1970)

A két jelentéscsoport összevetése fontos nyelvi változásokról is tanúskodik. A vonzatok ugyanúgy változhatnak a nyelvtörténet folyamán, mint bármely más nyelvi jelenség, kezdve a hangoktól a ragozásokon és a jelentésen át a mondat szerkesztésig.

A magyar nyelv, melyben vonzatként a határozóragok sokfélesége jelenik meg, szintén igen gazdag alakváltozatokban, és egy-egy ige vonzataként a pusztán főnévi csoport mellett itt is szerepelhet mellékmondat, esetleg főnévi igenév: *egy utazásra gondolok; arra gondolok, hogy elutazom; azt gondolom, (hogy) elutazok; gondolok/tervezek mihamarabb elutazni* stb.

Fontos jellemzője a magyar nyelvnek a használt igekötő és a vonzatként megjelenő határozórag egymásnak való megfelelése: *beleesik valamibe; nekimegy valaminek; ránéz valamire*.

4.2. A vonzatok kvalitatív jellemzői, az argumentumstruktúra és a kázusszerepek

A vonzatok témakörének a generatív grammatikával való összekapcsolódása nyomán a szerzők ún. *régens-vonzat viszonyról* beszélnek, az igékhez – kötelező vonzat értelemben – ún. *argumentumok* kapcsolódnak. „Amit a magyar nyelvészeti hagyomány vonzatszerkezetként említ, az az újabb grammatikai irodalomban argumentumszerkezet néven ismert” (Kenesei, 2000: 11). Nem minden vonzat argumentum azonban, figyelmeztet ugyanott a szerző, hanem csak (a régens által) szintaktikai-szemantikai szereppel ellátott szintagma. Az argumentum mellett a mondatokban nem kötelező bővítmények, ún. *adjunktok* is állhatnak, pl. különféle határozók. (A kérdésről a leg részletesebb elemzést ld. Komlósy, in: Kiefer, 1995 és Kenesei, 2000 tanulmányait, továbbá számos folyóiratcikket.)

A már idézett Alberti–Medve szerzőpáros a vonzatokról igen hasonlóan a következőket írja: „...Az igei természetű részben az ige maga köré gyűjti bővítményeit. Mögötte – komplementumában (kiegészítőjében) – vonzatai állnak; olyan egységek, amelyeknek a jelenlétére mindenképpen igényt tart, ...az *elmagyaráz* igének (legalább) három vonzata van. Amíg egy vonzat megjelenését a szerkezetben egy másik szó (a régens) teszi lehetővé, addig a szabad határozó mint adjunktum, azaz „hozzátoldott” egység saját jogán kerül a mondatba. A *tart* [és sok más] ige jelentése csak akkor azonosítható, ha megtudjuk a vonzatait... (Alberti–Medve, 2002: 25–26).

A ’60-as évek végén új elmélet jelenik meg, a Fillmore által kidolgozott esetgrammatika (Fillmore, 1968. In: Abraham, 1971). Az igéhez itt az aktánsoknál konkrétabb, ún. szemantikai szerepek kapcsolódnak. A szerző által megadott esettípusok, illetve szerepek száma még meglehetősen alacsony volt; a későbbi kutatások egyre több ilyen szerepet ismertek fel (vagy véltek felismerni). Az elméletnek a nyelvtanítást és a fordításelméletet, valamint gyakorlatát is megtermékenyítő szerepéről a továbbiakban még lesz szó. A később igei argumentumoknak is nevezett théta-szerepek – mint kötelező kiegészítők – az egyes igei kategóriákhoz kapcsolódó igen fontos jellemzők.

5. Gondolatok az idegen nyelvek és a magyar mint idegen nyelv oktatásáról

Napjaink nyelvoktatásában – szinte irányzattól függetlenül – az igékkel való foglalkozás igen jelentős helyet foglal el. A vizsgált kategóriák közül a nyelvoktatásban a legközvetlenebbül – a vonzatok tanának kidolgozása révén – a valencia-elmélet hasznosult.

A vonzatok kérdését a magyar, a francia és a német igék körében tanulmányozva arról győződtem meg, hogy az azonos vonzatok azonos igei jelentésköröket kapcsolnak össze, ám ezek nyelvenként igen eltérő módon alakulnak. A nyelvek között e kutatások a kontrasztív megközelítés gazdag lehetőségét kínálják.

5.1. Az ún. igecentrikus elmélet

A nyelvtanítás igazi megújulását a verbocentrikus elméleteknek a gyakorlatban való alkalmazása hozta el. A szakirodalom ismeretében úgy tűnik, hogy napjaink igecentrikusságnak a nyelvoktatásban már voltak előzményei. „A latin oktatásában több évszázados gyakorlat az igének középpontba helyezése, vonzatainak, kapcsolódási módjainak a bemutatása...” (Budai, 2006: 33). Ugyanakkor tudni kell, hogy az ige fenti elemzését a tanulók a latin mondatnak az anyanyelvükre való fordításakor használták, az eljárás tehát az ún. grammatizáló módszer kísérőjelensége volt, s nem szolgálta valamelyik élő idegen nyelv jobb megismerését. Az élő nyelvek kapcsán hosszú ideig még nagyon kevesen gondoltak a vonzatok jelentőségére. (A kérdésről ld. még: Bárdos, 2005.) Fontos megjegyezni, hogy az igecentrikus szemlélet és a korszerű idegennyelv-oktatás egyik úttörője a 19. században élt magyar nyelvész, Brassai Sámuel volt (Brassai, 1863, 1885; illetve 1881;).

5.2. Az idegennyelv-oktatás megújulása a valencia vizsgálatának jegyében

Tesnière alább idézett ábrája a *tanítani* ige vonzataihoz kapcsolódik, amelyeket a szerző három nyelven is bemutat. Ez a példa a könyv negyedik, az ún. metataxissal foglalkozó fejezetéből való; a második aktáns itt is a tárgyesetben, a harmadik aktáns a részes esetben álló szereplőt jelenti. Valamennyi mondat első aktánsa a mondatok alanyesetben álló alanya, de ezt a szerző a táblázatban nem emeli ki:

		A személy, akit valamire tanítanak	Az, amire tanítják
	A latinban a <i>doceo</i> után:	második aktáns lesz	szintén második aktáns lesz;
	A franciában az <i>enseigner</i> után:	harmadik aktáns	második aktáns lesz;
	Az oroszban az <i>учить</i> ige után:	második aktáns	harmadik aktáns lesz.

(Tesnière, 1988: 303 nyomán készített táblázat)

A kiinduló példamondatok az alábbiak voltak:

- (1) *Doceo pueros grammaticam.*
- (2) *J' enseigne la grammaire aux enfants.*
- (3) *Учу детей грамматике.*

E mondatoknak Tesnière hosszabb fejezetet is szentel, majd később az elemzésbe a *tanít* mellett a *tanul* igét is bekapcsolja (i. m.: 301). Újabb, a fentiektől részben eltérő képleteket eredményezhetne a magyar nyelv, ahol a *tanít* ige esetében két megoldás is kínálkozik:

- (4) *A gyerekeknek nyelvtant tanítok.* (Hasonlóan a francia nyelvhez.)
- (5) *Nyelvtanra tanítom a gyerekeket.* (Az oroszra emlékeztető módon, de a magyar *tanít* ige nem részeshatározó esettel, hanem *-ra/-re* vonzattal áll.)

Tesnière szintaktikai munkásságát a nyelvoktatás hatékonyabbá tétele vezérli, s ezt nagyszámú és sok nyelvet felölelő példaanyaga, valamint több száz ábrája igazolja, amelyekkel szemléletesen kívánta tenni akár a legelvontabb gondolatokat is.

Az új módszer a korábbiaknál sikeresebb nyelvtanítást tett lehetővé. Hiszen a legtöbb nyelvben az igevonzat legalább olyan jellemzően kapcsolódik az igékhez, mint a megfelelő nemű névelő a főnevekhez, a németben a *der-die-das*, a franciában a *le-la*, az olaszban az *il-la* stb. Az itt elkövetett hibák azonnal felhívják a figyelmet a nyelvhasználó idegen voltára. A vonzatok körében elkövetett hibák erősen emlékeztetnek arra, ahogyan egy magyarul tanuló idegen hibázik például az alanyi és a tárgyas ragozás használatában. Ezt igazolandó, egyetlen mondatnyi szöveget idézek egy évtizedek óta Magyarországon élő személynek egy televíziós riportban elhangzott megszólalásából: „*Egy öregember sem csinál többet, mint amit a többi lakó megcsinálja*”. Hasonlóan felkaphatja a fejét az a német anyanyelvű, aki egy németül megszólaló magyar szájából a *verzichten+auf*+Akkusativ szerkezet helyett az adott ige vonzataként a **verzichten+von*+Dativ szerkezetet hallja majd.

A valencia és a vonzatstruktúrák ismeretében nem csak a vonzatot képviselő előljáró, a szükséges eset kiválasztása történhet meg helyesen, de az ige „vegértékei” sem maradnak kapcsolódó elemek nélkül. Hiszen a magyar diákok egyik jellemző hibája éppen az, hogy – mivel a magyar igei személyragok önmagukban is egyértelműen utalnak az alanyra és sokszor a tárgyra is – ezek az idegen nyelvekre való fordításokból rendre kimaradnak: – *Látod a mamát? – Igen, látom. – Siehst du die Mutter? *Ja, sehe.* (A generatív grammatikán alapuló, a vonzat fogalmának hangsúlyozása mellett az elemzésbe a pro-elemeket is bekapcsoló megközelítés különösen a felsőoktatásban lehet eredményes.)

A lehetséges vonzathibák további eseteit most nem idézem. De éppen ezeket elkerülendő, mind a nyelvtanulók, mind a nyelvtanárok számára jelentős segítséget nyújtanak a vonzatszótárak; a legkorábban megjelent igei vonzatszótárak mellett ma már nagy számban vannak melléknévi, főnévi is, sőt ezek használata a nyelvtanulók hétköznapijaiban is bevonult. A nyelvtanulást segíti az is, hogy napjainkra egyetlen egy, magára valamit is adó egy-, illetve kétnyelvű szótár sem jelenhet meg a vonzatokra való minél szélesebb körű utalások nélkül⁵.

A vonzatok kutatása mellett az esetgrammatika is megtalálta a helyét a nyelvoktatásban, bár ez utóbbi inkább csak a felsőbb szinteken. Egy, a közelmúltban megjelent, az igecentrikus elméletről részletesen szóló cikkében Simigné Fenyő Sarolta az elméletnek a nyelvtanítás során játszott szerepét ismerteti, majd a tanulmány ötödik fejezetében a fordítási vonatkozásokról szól részletesen. „Az igecentrikus elméletek hatékony segítséget nyújtanak abban, hogy a célnyelvi szöveg mondatai helyénvalóak, grammatikailag helyesek

⁵ Az ún. „gagyi-szótárak”, avagy régi szótárak újnak feltüntetett kiadásai ezeket az információkat természetesen nem tartalmazzák.

legyenek... A fordítástudomány számára az esetgrammatika alapján levonható következtetés így szól: a mondatok szintjén mindig arra kell ügyelni, hogy az eredetiben és a fordításban a Fillmore által mélyszerkezetinek nevezett esetek essenek egybe, mert a fordítás eredményeképpen létrejött mondat csak ebben az esetben felel meg az eredetinek...” (Simigné, 2007: 174–175).

A tanulmány összegezésében pedig a következő gondolatot olvashatjuk: „Az idegen nyelvek oktatása akkor igazán eredményes, ha az új lexikai egységeket mondatkörnyezetbe helyezzük, és ha felhívjuk a nyelvtanulók figyelmét a kiegészítők fontosságára. Fordításkor gondos mérlegelés eredményeképpen kell az igét kiválasztani, mert az ige belső szemantikai jegyei, szemái döntik el, hogy a kiegészítők, azaz a körülötte elhelyezkedő aktánsok milyen szemantikai funkciókat kapnak a mondatban. Fordításkor nagyon oda kell figyelni arra, hogy az eredetiben és a célnyelvi mondatban a szemantikai esetek essenek egybe, mert a fordítás csak ebben az esetben fogja az eredetiben ábrázolt tényállást kifejezni” (Simigné, 2007: 175).

Az ún. théta-szerepek megértése a grammatikai transzformációk, illetve a fordítási feladatok szempontjából játszik jelentős szerepet az idegen nyelvek oktatásában. Sem az ún. agensi és patiensi szerepek a passzív transzformáció során, sem az agensi és a beneficiensi a konverzív igés szerkezetek fordítása esetén nem változhatnak meg, bár a mondat szintaktikai struktúrája sokszor igen jelentősen átalakul.

„A predikátum központisége azt jelenti – írja Dezső László idegennyelv-oktatási tárgyú cikkében –, hogy az argumentumokat rangsorolni kell, attól függően, hogy elsődleges, vagy másodlagos bővítményei-e a predikátumnak” (Dezső, 1982: 40).

5.3. Az igével való foglalkozás jelentősége a magyar mint idegen nyelv oktatásában

A hosszú múltra, de legalább az 1700-as évekig visszatekintő⁶ magyar mint idegen nyelv oktatása először az első világháború után, a Collegium Hungaricum mozgalmának a nyomán, majd az 1960-as évek végétől, végül pedig 1989-et, a rendszerváltást követően kapott új lendületet.

Általánosságban elmondható, hogy a terület szakemberei közül sokan a teoretikus nyelvészet diszciplínáiban is jártas személyek, akik a gyakorlati munkával párhuzamosan maguk is foglalkoznak a magyar nyelvre vonatkozó elméleti kérdésekkel.

A nyelvészet ágai közül többen a kontrasztív nyelvészetet képviselik; e téren Szűcs Tibor munkásságát kiemelkedőnek lehet nevezni (Szűcs, 1999; 2007; Szűcs, in: Hegedűs-Nádor, 2006). Az utóbbi években megszületett több, a magyar nyelv teljes rendszerét, illetve egyes, kulcsjelenségeknek tekinthető sajátosságokat bemutató munka (Hegedűs, 2004; Szili, 2006; Hegedűs-Nádor, 2007). Hegedűs Rita könyvében először az igeképzés logikus áttekintése tűnik fel (Hegedűs, 2004: 20–33), majd a szófajok között is elsőként mutatja be az igét (Hegedűs, 2004: 39–55), végül pedig a mondattanban kerül elő az ige, ahol több fejezetnek is a „hőse”. A szerző a leghosszabban a 218–274 oldalakon tárgyalja az igéket. A magyar nyelvet a külföldi nyelvtanulóhoz közelebb hozandó, a magyar igéket többek

⁶ A kezdeteknél a külföldi egyetemeken meginduló magyar nyelvoktatás áll; kiemelkedő itt Márton József tevékenysége, aki a bécsi egyetemen oktatott magyar nyelvet. Tanította magyarra bécsi tartózkodása éveiben magát Wilhelm von Humboldt is (Giay, 1989).

között a szemantikai funkciók, az aspektus, az események belső időszerkezete szempontjából is vizsgálja.

A kontrasztív szemlélet határozza meg az alábbi, a magyar igeragozásokról írott sorokat: „Igeragozási paradigmáink – a német, illetve olasz igeragozási sorokkal szemben – nem formális osztályokban, hanem szintaktikailag funkcionálisan különülnek el a tárgyhatározottsághoz társuló egyeztetés szerint...” (Szűcs, in: Hegedűs–Nádor, 2006: 102).

Funkcionális szemlélet hatja át Hegedűs Rita ige-bemutatóját, amikor az igei szófajon belül elkülönít a) teljes igei fogalmat jelentő és b) korlátozott jelentéstartalmú: mód- és időbeli segédigéket, illetve funkcióiigéket (Hegedűs, 2004: 39). A funkcióiigék a leginkább a német nyelvből ismert ún. Funktionsverbgefüge nyomán alkotott fogalom; a funkcióiige jellemzője, hogy: „Az ige eredeti, konkrét jelentése vagy még érződik, vagy kisebb-nagyobb mértékben absztrakt módon jelenik meg”. Néhány a szerző példái közül: *elhatározásra jut; kísérletet, beszélgetést, valamilyen mesterséget folytat; esküvőt csap; békét köt* stb. (Hegedűs, 2004: 247–248).

A nagyon gazdag szakirodalomból még néhány olyan további művet tartok fontosnak felidézni, amelyek az igealakok, ezeken belül is főként az igenem és az igevonzatok gyakorlását szolgálják. Ilyenek mindenekelőtt – a teljesség igénye nélkül – a következő munkák: Kozma, 1995; Kovácsi, 2001; Chikán, 2002; Tallér, 2007. Egyfajta igei vonzatszótárnak is tekinthető, bár korántsem csak igei példákat ad meg Kovácsi Mária munkája. Elemzései igen pontos megfigyelések a magyar nyelv sajátosságairól.

Összegzés

A tanulmány három olyan igei kategóriát vizsgált, amelyek – eltérően a legismertebb szám, személy, mód, idő stb. kategóriáktól – nem az ókor óta, hanem csupán az utóbbi két évszázadban kerültek az érdeklődés középpontjába. Az igeszemlélet vagy aspektus és nagy valószínűséggel a valencia is – mivel a mondatok szerkezeti felépítésére valamennyi nyelvben az ige gyakorolja a legerősebb hatást – univerzálisnak tekinthető; az akcióminőség valószínűleg csak a nyelvek kisebb körében jelenik meg. Az adott kategóriák közül a valencia volt az, amelynek felismerése leginkább hozzájárult nyelvoktatás megújulásához. Így a tanulmány második részében ez utóbbi kérdéskörrel foglalkoztam részletesebben.

Egy következő tanulmányban majd a legutóbbi évtizedekben vizsgált néhány kategóriát szándékozom bemutatni. Miután a hetvenes évektől a kutatók érdeklődése erőteljesen az intranzitív, azaz tárgyatlan igék felé fordult, ezek körében merült fel a non-akkuzatív (= ergatív) és a non-ergatív igék elkülönítésének lehetősége. A kétfajta igei csoport a magyar nyelvben is fellelhető; nálunk Komlósy András cikke kapcsolódott talán a legkorábban a témakörhöz (Komlósy 1976), ám azóta írások sora (É. Kiss, 2004; Bene, 2008 stb.) kutatja őket.

Ugyancsak a későbbiekben kívánom vizsgálni az ún. tiszteletiség (honorifikum) jelenségét, illetve további, egzotikusnak tekinthető nyelvek különleges kategóriáit. A tiszteleti formákkal élő nyelveket – így a japánt, a kínait, a tibetit, a koreait, a thait, a burmait, a jáva-ít – földrajzilag igen jól körülhatárolható helyen, Kelet-Ázsiában találjuk. A kapcsolat közöttük rendkívül szoros, ezért feltételezzük, hogy ezeket a formákat egymástól vehették át. A kiindulás s a terjedés útja azonban nem ismert (ld. Bybee, 2000; Cseresnyési, 2004). A jelenség a szókincsválasztás mellett mindenekelőtt az igealakok megfelelő elő- és utókép-zőkkel való ellátása révén valósul meg. (A japán nyelvben lévő tiszteletiség kapcsán részle-

tesebben ld. Kiss, 2008: 199–203.) A tiszteletiséget – másként a tiszteleti nyelvet – gyakran összekapcsolják a női nyelvhasználattal is, amely éppen ezekben a nyelvekben szintén igen elterjedt, s a nyelvi rendszer minden szintjén jellemző különbséget mutathat fel.

Irodalom

- Abraham, W. 1971. *Kasustheorie*. Frankfurt am Main: Athenäum.
- Alberti Gábor–Medve Anna 2002. *Generatív grammatikai gyakorlókönyv. I. Szabályok és magyarázatok*. Budapest: Janus/Books.
- Alberti Gábor–Medve Anna 2002. *Generatív grammatikai gyakorlókönyv. II. Ágrazok*. Budapest: Janus/Books.
- Apreszján, J. D.–Páll Erna 1982. *Orosz ige – magyar ige. Vonzatok és kapcsolódások. I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bañcerowski, J. 2002. Kategóriák, kategorizáció és a szavak mögött rejlő világ (világok). *Magyar Nyelv* 98. évf. 165–173.
- Bañcerowski, J.–Oćwieca, A.–Pátrovics, P.–Ráduly, Zs.–Várnai, D.: *Általános ismeretek a lengyel nyelvről*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004.
- Bárdosi Vilmos–Karakai Imre 1996. *A francia nyelv lexikona*. Budapest: Corvina.
- Bárdos Jenő 2005. *Élő nyelvtanítás-történet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bene Annamária 2008. Az igék argumentumszerkezeti felépítésének szerepe a műveltető igealakok képzésében. *Magyar Nyelv* 104. évf. 51–64.
- Brassai Sámuel 1863. A magyar mondat. 2. értekezés. *Magyar Akadémiai Értesítő*. III. k. 1.
- Brassai Sámuel 1881. *Reform des Sprachunterrichts in Europa*. Kolozsvár.
- Brassai Sámuel 1885. *A mondat dualismusa*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Bickerton, D. 2001. Die Sprachen der Kreolen. (Első megjelenése: 1983). *Spektrum der Wissenschaften*. 1. 79–87.
- Bielińska, M. 2002. *Verben des Sterbens und des Tötens. Eine semantische Untersuchung*. Frankfurt am Main–Berlin–...–Wien: Peter Lang Verlag.
- Budai László 1997. *A MorphosyntacticValency Dictionary of English Verbs*. Veszprém: Veszprémi Egyetemi Kiadó.
- Budai László 2006. *Az angol ige valenciája nyelvpedagógiai perspektívából*. Eger: Linceum Kiadó.
- Budai László 2007. *Élő angol nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Bühler, K. 1982. *Sprachtheorie*. (Első kiadása 1936-ban.) Stuttgart–New York: Fischer Verlag.
- Bybee, J. 2000. *Verb*. In: Booij, G.–Ch. Lehmann–J. Mugdan (Hrsg.) *Morphologie – Morphology. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung*. Berlin–New York: De Gruyter. 794–808.
- Bybee, J.–R. Perkins–W. Pagliuca 1994. *The Evolution of Grammar*. Chicago: University Press.
- Chikán Ildikó 2005. *Tranzitív – intranszitiv ige párok*. Budapest: Kézirat.
- Comrie, B. 1976. *Aspect*. Cambridge: University Press. In: Bybee–Perkins–Pagliuca (eds.) 1994. *The Evolution of Grammar*. Chicago: University Press.
- Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Dezső László 1975. A magyar nyelv típusa. *Magyar Nyelv* 71. évf. 268–274.
- Dezső László 1982. Az idegennyelv-elsajátítás elméleti alapjainak interdiszciplináris megközelítéséről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIV*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fillmore, Ch., J. 1968. Plädoyer für Kasus. In: Abraham, W. (Hrsg.) 1971. *Kasustheorie*. Frankfurt am Main: Athenäum.
- Fodor István (főszerk.) 1999. *A világ nyelvei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- François, J. 1989. Aktionsart, Aspekt und Zeitkonstruktion. In: Schwarze, Ch.–D. Wunderlich (Hrsg.) *Handbuch der Lexikologie*. Königstein: Athenäum Verlag. 229–249.

- Giai Béla (szerk.) 1989. *A hungarológia-oktatás elmélete és gyakorlata. I–II.* Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ.
- Hegedűs Rita 2004. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Hegedűs Rita–Nádor Orsolya 2006. *Magyar nyelvmester. A magyar mint idegen nyelv – hungarológiai alapismeretek.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Helbig, G.–J. Buscha 1996. *Deutsche Grammatik.* Leipzig–Berlin–New York: Langenscheidt Enzyklopädie-Verlag.
- Helbig, G.–W. Schenkel 1980. *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben.* Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Jászay László 2000. Megjegyzések az aspektus tipológiájához. *Modern Filológiai Közlemények.* 2. évf. 2. sz. 5–17.
- Károly Sándor 1963. Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok I.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 161–186.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kenesei István (szerk.) 2000. *Igei vonzatszerkezet a magyarban.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Kiefer Ferenc 1984. A magyar aspektusrendszer vázlata. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV.* 127–149.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1995. *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 1996. Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból. *Magyar Nyelv* 92. évf. 257–268.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentésmélete.* Budapest: Corvina.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség – különös tekintettel a magyar nyelvre.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötő-elmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 100. évf. 1. sz. 15–43.
- Kiss Sándorné Székely Ilona 2008. *Japán nyelvtani összefoglaló.* Budapest: Tárogató Kiadó.
- Komlósy András 1976. Az ágens és az objektum felszíni kifejezésének lehetséges rendszerei a természetes nyelvekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 239–246.
- Komlósy András 1995. Régensek és vonzatok. In: Kiefer (szerk.) 1995. *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 299–527.
- Komlósy András 2000. A mediális igékről – a műveltetés fényében. In: Kenesei István (szerk.) *Igei vonzatszerkezet a magyarban.* Budapest: Osiris Kiadó. 19–65.
- Kovácsi Mária 2001. *A névszókhoz járó határozóragok jelentéseinek rendszerezése.* Budapest: Magyar Nyelvi Intézet.
- Kozma Endre 1995. *Igeragozási minták magyarul tanulók számára.* Budapest: Kodolányi János Intézet.
- Krékits József 1997. Педагогическая грамматика русского языка. Szeged: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola.
- Krifka, M. 1989. *Nominalreferenz und Zeitkonstruktion. Zur Semantik von Massentermen, Pluraltermen und Aspektklassen.* München: Universität München.
- Kurián Ágnes–Nemes Ilona–Salgó János 1989. *Francia leíró nyelvtan gyakorlatokkal.* Budapest: Tankönyvkiadó.
- Lévai Béla 2000. *Egzisztenciális és lokális mondatok az angol és az orosz nyelvben.* Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.
- H. Molnár Ilona 1969. Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 229–270.
- Mongyi Péter–Szabó Mária Helga 2007. *A jelnyelv nyelvészeti megközelítései.* Budapest: Fogyatékosok Esélye Közalapítvány.
- Nyomárkay István 1989. *Gramatika srpskohrvatskog (hrvatskosprskog) jezika.* Budapest: Tankönyvkiadó.
- Pátrovics Péter 2000. *Aspektus a lengyel, a német és a magyar nyelvben, a lengyel aspektusjelentések német és magyar funkcionális megfelelői.* Budapest: ELTE Szlav és Balti Filológiai Intézet.

- Pátrovics Péter 2002. Néhány gondolat a magyar igeekötők eredetéről, valamint aspektus- és akcióműködés-jelölő funkciójuk (ki)alakulásáról. *Magyar Nyelvőr*. 126. évf. 481–489.
- Pátrovics Péter 2003. Az aspektus a lengyel és a magyar nyelvben: harmónia – diszharmónia. *Magyar Nyelv* 99. évf. 56–65.
- Pátrovics Péter 2004. *Az aspektus története és tipológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pete István 1981. *Orosz–magyar egybevető alaktan*. Budapest: Tankönyvkiadó. 155–159.
- Pete István 1985–1986. Az aspektuális jelentés az igei jelentésfajták rendszerében. *Néprajz és Nyelvtudomány*. 29–30; 159–172.
- Pete István 2007. Pátrovics Péter: Az aspektus története és tipológiája (Ismertetés). *Magyar Nyelvőr* 131. évf. 348–365.
- Péter Mihály 2008. A magyar aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104. évf. 1–11.
- Rot Sándor 1984. Az igék szintaktikai valenciája a mai angol nyelv makrorendszerében. *Filológiai Közöny*. 30. évf. 4. sz. 458–476.
- Sasse, H.-J. 1991. Aspect and Aktionsart. A reconciliation. *Belgian Journal of Linguistics* 6. sz. 31–45.
- Schwall, U. 1991. *Aspektualität: eine semantisch-funktionelle Kategorie*. Tübingen: Narr.
- Schwarze, Ch.–D. Wunderlich (Hrsg.) 1989. *Handbuch der Lexikologie*. Königstein: Athenäum Verlag.
- Simigné Fenyő Sarolta 2007. Az igecentrikus elmélet és gyakorlati alkalmazhatósága. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 2. évf. 1. sz. 157–177.
- Szabó T. Attila 1970. *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- Szili Katalin 2006. *Vezérkönyv a magyar grammatika tanításához*. Budapest: Enciklopédia Kiadó.
- Szücs Tibor 1999. *Magyar–német kontrasztív nyelvészet a hungarológiában*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szücs Tibor 2006. A magyar nyelv rendszerének bemutatása. In: Hegedűs-Nádor (szerk). *Magyar nyelvmester. A magyar mint Idegen nyelv – hungarológiai alapismeretek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szücs Tibor 2007. *A magyar vers kettős nyelvi tükörben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tallér Mária 2007. *Gyakran használt igék és igeekötők*. Budapest: Enciklopédia Kiadó.
- Tesnière, L. 1988. *Основы структурного синтаксиса*. (Az 1959-ben Párizsban megjelent *Éléments de syntaxe structurale* című mű orosz fordítása.) Москва: Прогресс.
- Unger Tamás 2000. *Német–magyar vonzatszótár*. Székesfehérvár: Lexika Tankönyvkiadó.
- Uzonyi Pál 1996. *Rendszeres német nyelvtan*. Budapest: Aula Kiadó.
- Vendler, Zeno 1967. *Linguistics in Philosophy*. In: Kiefer Ferenc 2000. *Jelentéselmélet*. Budapest: Corvina. 297–300.
- Wacha Balázs 1996. Az igeaspektusról. *Magyar Nyelv* 72. évf. 59–69.
- Wacha Balázs 2001. *Időbeliség és aspektualitás a magyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 149. sz. Budapest: Akadémiai Kiadó.